

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

MAX VASMER. UNTERSUCHUNGEN ÜBER DIE ÄLTESTEN WOHNSITZE DER SLAVEN.

I: DIE IRANIER IN SÜDRUSSLAND.

Leipzig: Markert & Petters, 1923, 80 с.

(Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts
an der Universität Leipzig, 3)

Проф. Фасмер поставив своїм завданням визначити найдавніший слов'янський осідок. Хронологічно се відповідає добі праслов'янської мови, від IV в. перед нашою ерою до IV в. по ній. Початком сеї доби було відділення слов'ян від інших індоєвропейців (або як автор називає — індогерманів), втім — і від найближчих балтійських народів; автор думає, що раніш як в IV в. перед н. е. не можна довести відокремлення балтійських мов від слов'янських. З другого боку — хоч і пізніш IV в. після н. е. між поодинокими слов'янськими територіями був зв'язок, але слов'яни в тих часах розселилися вже так широко, що між ними мусили бути значні язикові різниці. Визначити тодішню слов'янську територію, на гадку автора, найлегше методом виключення: вилучаючи з нинішньої слов'янської території ті краї, де нема чого шукати старого слов'янського осідку. Знов же з різних кінців її найвигідніш почати від Полудневої Росії, тому що для неї розпоряджаємо старим історичним матеріалом. Але автор хоче доходити своєї мети за поміччю язикового матеріалу, головно — назв місцевостей і запозичених слів. При сій нагоді висловлює цілком оправдані жалі, що ми досі не маємо добрих збірок топографічного матеріалу й особових імен нашого півдня, а також кавказьких, іранських і турко-татарських територій.

Сама розвідка складається з чотирьох глав нерівної величини. Перша, на трьох сторінках, присвячена кімеріям. Автор спиняється над самим іменем кімеріїв (вважає його неясним), далі на двох кімерійських іменах: одно — Šandakšatru, явно іранське, друге — Teušra, не ясне. Висновок: “Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі іноді носять іранські ймення. Але не можна рішити, чи й мова і нарід кімеріїв були іранські, — чи тільки деякі ймення пануючих. Можна ще згадати про змішування кімеріїв і скитів у греків і асирійців. Поза тим — крім можливості іранського походження, приходиться під увагу можливість тракійського походження кімеріїв, тому що в античній традиції вони зв'язуються з безсумнівно тракійськими трерами. Язиково обґрунтувати сю теорію поки що неможливо”. Але нема ніякої підстави приділяти кімеріїв і траків до кавказької язикової групи, як робить Ростовцев (“Эллинство”, с. 32)*.

В гл. II, присвяченій скитам (с. 7–23), автор рішуче обстоює їх іранство, особливо против монгольської теорії (відновленої Мінсом*). Історичні

свідощтва і безсумнівні скитські слова, на його гадку, твердо і певно доводять, що скитська мова була іранська, її фонетика ближча до авестійської, ніж до староперської, і старша від авестійської.

Гл. III присвячена сарматам, аланам і осетам. Етимологічний словник імен і слів з літературних джерел, написів і т. ін., що можуть належати сим народам або ставитися в зв'язок з ними, займає більшу частину розділу (с. 29–57). Тут коротко аналізовано цілий ряд інтересних історичних імен, як роксолани, ревоксінали, *ра́лоі* і *па́лаі* і т. ін.

Констатувавши таким чином, що чорноморське побережжя було залюднене іранськими племенами, автор в IV главі перебирає іранські елементи в хорографії і топографії, поділивши свій матеріал відповідно старим губерніям. Загальний висновок (с. 78): недостачу певних іранських назв в губ[ерніях] Полтавській, Харківській, Воронезькій можна пояснити тим, що їх вигнали турко-татарські впливи. Далі на північ від Орловської губ[ернії] — в Калузькій і Тульській бракує їх також, але там таке пояснення неможливе: тут треба бачити північну границю іранців. А що в Київській, Чернігівській і Волинській губ[ерніях] також не можна вказати певних іранських назв, причину того автор обіцяє пояснити в дальшій досліді старого слов'янського розселення.

Невелика книга проф. Фасмера має безсумнівну вартість, хоча їй шкодить, по-перше, те, що автор далеко не міг опанувати всеї потрібної літератури; почасти се залежить від нинішніх, майже непереборимих некорисних обставин наукової праці, почасти таки, видко, автор не має потрібного перегляду її. Друге — вже вище зазначена самим автором недостача потрібних збірок ономастичного матеріалу, сучасного і взагалі новішого походження.

с. 243 ...ав, многогрішний сепаратист, зарахований до “новіших руських учених” в мою статтю в Записках тов[ариства] Шевченка... (с. 155) — упорядником виправлена помилка у позначенні номера сторінки (у першодруку було вказано с. 255), де Л.Нідерле у виносці пише: “Z povějších ruských historiků ropirá M.Hruševskij...”.

Там же Л.Нідерле посилається не на одну статтю М.Грушевського, як вказує М.Грушевський, а на дві, причому одна з них — програмна. Див.: *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами племя хорватів? Реферат // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Т. XXXI–XXXII. — Кн. V–VI. — Львів, 1899. — II. Реферати. — С. 6 та *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 305–321.

с. 244 ...до недавно процитованих мною гадок іншого російського дослідника ак[адеміка] Ростовцева (“Україна”, 1925, [кн.] IV, с. 157) — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* [Рец. на] М.И.Ростовцев. Эллинизмо и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.; M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°; M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18; М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с. // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158. Дана рецензія опублікована у цій книзі на с. 223–232. Сторінці 157 із четвертої книги “України” за 1925 р., на яку посилається вчений, відповідає с. 231 цього видання.

...посилаючись на оцінку Спицина в “Известиях] арх[еологической комиссии]”, [вып.] XV, с. 84 [і] д[алі]... — мова йде про роботу: *Спицын А.А.* Владимирские курганы (с 467 рис.) // Известия Императорской археологической комиссии. — Вып. 15. — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1905. — С. 84–172.

...працю Уварова “Меряне и их быт по курганным раскопкам” 1871 [р.]... — див.: *Уваров А.С.* Меряне и их быт по курганным раскопкам. — М.: В Синодальной типографии, 1872. — 221 с.

...як дав свого часу Шафарик... — див. коментар до с. 186.

...в “Слов’янській етнографії” проф. Нідерле (“Slovanski Svět”)... — див.: *Niederle L.* Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva. — V Ljubljani: Omladina, 1911. — 306 р.

с. 245 ...О.Шрадер після довголітньої праці над компендіумом індоєвропейських старинностей спорудив такий, дуже цінний словник реалій — очевидно, М.Грушевський має на увазі працю: *Schrader O.* Reallexikon der indogermanischen altertumskunde. Grundzüge einer kultur- und völkergeschichte Alteuropas: 2 T. — Strassburg, K.J.Trübner, 1901.

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrussland. Leipzig: Markert & Petters, 1923, 80 с. (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, 3)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 138–139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17170. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “№ 367”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 246 ...як робить Ростовцев (“Эллиństwo”, с. 32) — мова йде про роботу: *Ростовцев М.* Эллиństwo и иранство на юге России. Общий очерк. — Петроград: Изд-во “Огни”, 1918. — VIII + 190 с.

...відновленої Мінсом — йдеться про працю: *Minns E.H.* Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. — Cambridge: University Press, 1913. — 806 р.

А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности (Списки памятников). Выпуск I. Апокрифы ветхозаветные. Петроград: Издание Отделения русского языка и слов[есности] Рос[сийской] акад[емии] наук, 1921, VIII + 273 с., 4°

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 138. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія з авторськими правками темно-зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17242. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі в центрі позначка чорнилом “375”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 248 ...він друкував в рр. 1909–1913 в “Известиях Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]” Рос[ійської] академії... — у зазначеному виданні О.Яцимирський упродовж двох десятиліть друкував два цикли статей. Див.: *Яцимирский А.И.* Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 2. — СПб., 1897. — Кн. 2. — С. 356–360; Т. 3. — СПб., 1898. — Кн. 1. — С. 145–156; Т. 4. — СПб., 1899. — Кн. 2. — С. 423–475; Т. 5. — СПб., 1900. — Кн. 4. — С. 1237–1271; Т. 7. — СПб., 1902. — Кн. 1. — С. 95–136; Т. 11. — СПб., 1906. — Кн. 2. — С. 295–331; Т. 13. — СПб., 1908. — Кн. 2. — С. 149–231; Т. 16. — СПб., 1911. — Кн. 2. — С. 233–344; Т. 21. — СПб., 1916. — Кн. 1. — С. 192–261; Кн. 2. — С. 65–122; Т. 22. — Петроград, 1918. — Кн. 1. — С. 27–84; *Його ж.* Апокрифы и легенды. К истории апокрифов, легенд и ложных молитв в южнославянской письменности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 14. — СПб., 1909. — Кн. 2. — С. 276–322; Кн. 3. — С. 103–159; Т. 15. — СПб., 1910. — Кн. 1. — С. 1–62.

Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce. 1925. (“Reformacja w Polsce”, rocznik 1924, № 11–12, с. 160–202)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17220. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чорнилом позначка: “374 / Укр. 442”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrký. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)